

Гальків Л. І.,
д.е.н., проф кафедри фінансів, кредиту та страхування, Львівська комерційна академія, м. Львів

Гринкевич С. С.,
д.е.н., проф., завідувач кафедри економіки підприємства, Львівська комерційна академія, м. Львів

Крамченко Р. А.,
к.е.н., доц. кафедри фінансів, кредиту та страхування, Львівська комерційна академія, м. Львів

СЕРЕДНІЙ КЛАС І ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ: ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ РОЗВИТКУ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню середнього класу, який розглядається у двох іпостасях. По-перше, як чинник, який активує розвиток людського капіталу. По-друге, як результат впливу чинника людського капіталу. Обґрунтовано гіпотезу про взаємозалежність людського капіталу і середнього класу. Досліджено підходи до розуміння ролі середнього класу в межах різних наукових напрямів, на основі чого показано, що людський капітал є основним ресурсом, який вкладається середнім класом у соціально-економічні процеси. Узагальнено атрибутивні риси представників середнього класу. Доведено їх гармонізацію з рисами носіїв людського капіталу на рівні особистості. Структуровано процес емпіричної ідентифікації середнього класу. Виділено проблеми виокремлення прошарку середнього класу в Україні. Обґрунтовано мультискладову концепцію середнього класу та відмінність його структури у трансформаційних і сталих суспільствах. Показано, що деструктивні зміни у середовищі середнього класу активують загрози людському капіталу.

Ключові слова: середній клас, людський капітал, суспільство, людський потенціал, класова структура, економічний донор, економічний ресурс.

Halkiv L. I.,
Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Finances, Credit and Insurance, Lviv Academy of Commerce, Lviv

Hrynkevych S. S.,
Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of Economics of Enterprise, Lviv Academy of Commerce, Lviv

Kramchenko R. A.,
Ph.D., Associate Professor, Associate Professor of the Department Finances, Credit and Insurance, Lviv Academy of Commerce, Lviv

MIDDLE CLASS AND HUMAN CAPITAL: INTERDEPENDENCE OF DEVELOPMENT

Abstract. The article studies the middle class, which regarded in two ways. Firstly, as a factor that activates the development of human capital. Secondly, as a result of the impact factor of human capital. The hypothesis about the interdependence of human capital and the middle class is grounded. Researched approaches to understanding the role of the middle class within various scientific fields, based on what showed, that human capital is the main resource invested by the middle class in to the socio-economic processes. Proved their harmonization with features of human capital carriers at the level of the individual. The process of empirical identification of the middle class is structured. The problems of identifying the middle class in Ukraine are determined. The multi-component concept of the middle class and the divergence of its structure in transformational and sustainable societies is grounded. It is shown that the destructive changes in middle-class environment activate threats to human capital.

Keywords: middle class, human capital, society, human potential, class structure, economic donor, economic resource.

Постановка проблеми. Важливість наукових розвідок тематики середнього класу обґрунтовується стрижневою роллю цієї соціальної групи в соціумі й значним її внеском у розвиток країни. Значна частка середнього класу забезпечує міцність системи економічних інститутів, формує основу благополуччя національної економіки, стимулює людський розвиток.

Усвідомлення вченими концепту середнього класу як ідеального зразка оптимального суспільного розвитку вимагало наповнення його конкретним змістом, розширивши тим самим поле теоретичних досліджень. Вітчизняні науковці зійшлися на думці, що поняття “середній клас” належить до найбільш дискусійних, неоднозначно інтерпретованих, недостатньо досліджених, міждисциплінарних категорій. Розбіжності у підходах до ідентифікації середнього класу гальмують процес розробки державних стратегій та програм, які мають завдяки зміцненню його частки в структурі населення України сприяти її економічному поступу. Цим пояснюється актуальність проблеми середнього класу не лише як теоретичного конструкта, але і як емпіричної реальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основи теорії середнього класу закладено Платоном, Аристотелем, Плутархом. Пізніше дослідження середнього класу продовжилося в роботах П. Бурдьє, М. Вебера, Д. Гілберта, К. Девіса, Д. Локвуда, К. Маркса, В. Мура, Е. Райта та ін. Декомпозицію соціальної структури суспільства вивчали Е. Гідденс, Дж. Голдторп, Е. Гоулднер, М. Ківінен, М. Севедж, А. Соренсен, М. Ніколаус, Н. Пулансас, Д. Уррі та ін.

Суттєво менш вивченою є роль середнього класу в транзитивних економіках. В Україні ця тематика знайшла відображення в роботах О. Алексєнрової, О. Амоші, І. Бондар, А. Гальчинського, В. Гєсця, О. Горбаня, В. Грицанюк, О. Коляди, Е. Лібанової, В. Мандибури, В. Приймака, О. Спориш, А. Чухна та ін. Разом з тим, зміщення центру уваги науковців у бік людиноцентричних проблем призвело до викристалізування концепції людського капіталу, праці фундаторів і провідників якої (Т. Шульца, Г. Беккера, Дж. Мінцєра, Е. Денісона, Дж. Кєндрика, І. Хигучі, Р. Лукаса, П. Ромера, Ш. Розєна, Б. Генкіна, С. Дятлова, І. Сєбєлевої) сприяли активізації відповідних наукових розвідок в Україні. Серед сучасних вітчизняних учених, які займаються проблематикою людського капіталу, можемо відзначити В. Антонюк, Д. Богиню, З. Варналія, О. Грішнову, Н. Верхоглядову, Я. Жаліла, Т. Заяць, Г. Зелінську, В. Куценко, А. Колота, Л. Семів, М. Семикіну, Н. Ушенко та ін. Проте на підставі вивченої літератури можна стверджувати, що проблема формування міцного прошарку середнього класу в контексті розвитку людського капіталу розглядалася фрагментарно.

Постановка завдання. Мета даної статті полягає в обґрунтуванні взаємовпливу середнього класу і людського капіталу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вектори пошуків наукових шкіл певною мірою знаходять відображення у дисертаційних роботах. Аналізування електронного каталогу авторефератів дисертацій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського виявило висхідну тенденцію кількості дисертаційних робіт, які присвячені дослідженню людського капіталу. Якщо у 2001 р. з цієї тематики була захищена 1 кандидатська дисертація, то за наступних два роки кількість захищених робіт зросла до 8 (2 – на здобуття наукового ступеня доктора наук і 6 – кандидата наук), а за десять років – до 77 (13 – на здобуття наукового ступеня доктора наук і 64 – кандидата наук). За період 2001-2013 рр. ці цифри склали 93 (14 і 79) відповідно. Рівняння лінійних трендів, які представлені на рис. 1, засвідчують перспективність розгляду тематики людського капіталу як у кандидатських, так і в докторських дисертаціях. Ця обставина вказує на необхідність подальших досліджень чинників активування людського капіталу.

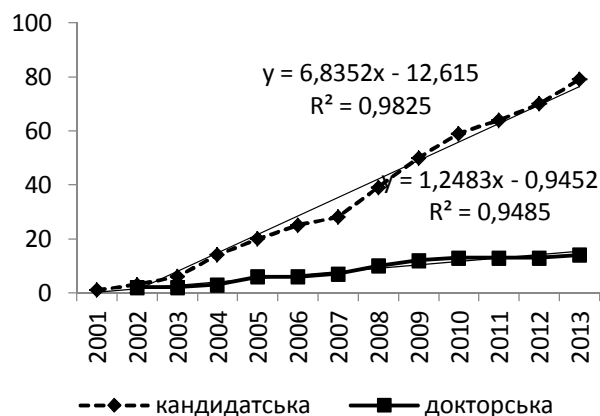

Рис. 1. Лінійні тренди наростаючого підсумку кількості захищених в Україні протягом 2001-2013 рр. дисертаційних робіт, тематика яких пов'язана з людським капіталом (побудовано авторами за [1])

Носієм людського капіталу (продуктивних, розвинутих за рахунок індивідуальних і суспільних інвестицій компетенцій, реалізованість яких забезпечує отримання доходу, що залежить від особистісних та суспільних змінних), як і представником середнього класу, є людина. Ця спільна риса ставить на порядок дня гіпотезу про взаємозалежний розвиток людського капіталу і середнього класу.

Представники політичних наук фокусують середній клас на політику централізму в управлінні суспільною системою, яка популяризується економічно розвинутими, демократичними,

соціогуманістичними суспільними системами. Концепція центристської політики передбачає таку соціально-політичну структуру суспільства, в якій домінуючу позицію посідає середній клас. Переважання в чисельності цієї категорії населення певною мірою є як результатом, так і передумовою соціально-політичної стабільності, а також розвитку економічної свободи та демократії на засадах дотримання цінностей: справедливості, толерантності, консенсусу, компромісу, громадянської злагоди, відповідальності, довіри, солідарності.

В царині соціології найбільшого поширення отримали погляди на природу середнього класу, які зводяться до виокремлення його ролі у соціально-економічних процесах і визначення відповідних ресурсів як класоутворювальних. Визначальним ресурсом, що може вкладатися середнім класом у суспільні соціально-економічні процеси, на нашу думку, є людський потенціал. Трансформування цього потенціалу в людський капітал забезпечує отримання його носієм ренти – плати суспільства за вкладені в суспільно позитивну діяльність продуктивні здібності.

На користь нашого міркування свідчить політ-економічна дефініція О. Коляди [2], за якою середній клас трактується як сукупність активних суб'єктів системи соціально-економічних відносин, що завдяки капіталізації організаційно-підприємницької, інтелектуальної, освітньої компонент потенціалу набувають відчуття самодостатності. Тобто з позицій економіки середній клас передусім означається як економічний донор. Його економічна діяль-

ність забезпечує задоволення власних і суспільних потреб, активуючи тим самим внутрішній ринок і спричиняючи економічне зростання. Фінансові ресурси середнього класу формують інвестиційний потенціал суспільної системи.

Систематизація поглядів окремих учених на атрибутивні риси середнього класу, переставлена у табл. 1, а також опрацювання низки джерел літератури [7, 8, 10], дозволяє вважати середнім класом своєрідного медіатора між верхніми та нижніми верствами суспільства, носія знань, інтелекту та соціокультури, трудової, громадської та політичної позаелекторальної активності; отримувача високих легітимних доходів із відповідною якістю життя, який поміркований та відповідальний у вчинках, відносно задоволений своїм статусом, цінує його, прагне до соціально-політичної стабільності та порядку, готовий до активних форм захисту прав і свобод. Окрім того, при визначенні середнього класу слід виходити з постулату, що це повинен бути "основний масив" населення, оскільки даний прошарок відображає й типовість суспільного складу, виступає основним споживачем товарів та послуг, головною продуктивною силою і вагомою складовою інвестиційного потенціалу суспільства.

Попри суттєву відмінність маркерів представників середнього класу, вони певною мірою гармоніюють із рисами носіїв людського капіталу. Серед невідчужуваних елементів індивідуального людського капіталу найбільший вплив на диференціацію середніх класів виявляють культурно-моральна, інтелектуально-інноваційна, організаційно-підприємницька і рекреаційна компоненти. Відтак, процес

Таблиця 1

Маркери представників середнього класу за висновками окремих учених*

Автор, джерело	Маркери
Дж. Каркреді [3]	– відсутність юридичної чи реальної власності на засоби виробництва; – здійснення функції контролю
Е. Лібанова, Н. Власенко, В. Геєць [4]	– посідання певного соціального статусу; – володіння власністю; – наявність професійно-освітньої підготовки; – отримання середніх доходів; – ідентифікація себе як представника середнього класу.
В. Грицанюк [5]	– досягнення такого рівня добробуту, який визначає якість життя; – наявність рівня освіти та культури, що дозволяє виконувати висококваліфіковану роботу, зокрема і керівну; – соціально-психологічна зорієнтованість на сімейний добробут, індивідуальний розвиток і вдосконалення; – типовість економічної поведінки, спрямованої на ринкову форму господарювання з прагненням до самостійності та незалежності; – політична зорієнтованість на законослухняність, на захист прав людини; на престиж трудової діяльності та способу життя; – участь у створенні громадських структур, які протистоять нелегітимному втручанням держави в економіку і сприяють прозорості діяльності держави; – домінування частки у структурі населення (близько 70%)
Ю. Спориш [6]	– володіння інтелектуально-культурним потенціалом; – усвідомлення цінності інтелектуально-культурного капіталу; – отримання інтелектуально-культурної ренти.
О. Коляда [2]	– притаманність сукупності об'єктивних ознак: місце економічного суб'єкта у відносинах власності та ступені контролю за процесом господарської діяльності, що дозволяє отримати достатній рівень легального доходу, який дозволяє підтримувати високу якість людського капіталу та надає відчуття самодостатності в даному суспільстві внаслідок задоволення матеріальних і духовних потреб громадянина; – притаманність сукупності суб'єктивно-інституціональних ознак: спосіб та стиль життя, задоволення своїм статусом, відносний політичний консерватизм, зокрема зацікавленість у підтримці соціальної стабільності в суспільстві, суб'єктивна ідентифікація себе з середнім класом

*Розроблено авторами

емпіричної ідентифікації середнього класу можна здійснювати в три етапи: спочатку виокремити носіїв культурно-моральної, інтелектуально-інноваційної, організаційно-підприємницької й рекреаційної компонент людського потенціалу; потім виокремити з них тих індивідів, які усвідомлюють важливість цих компонент потенціалу людини, їх капіталізують і ведуть спосіб життя, зорієнтований на розвиток суспільно позитивних активів людинності; насамкінець окреслити коло осіб, які отримують належну віддачу від реалізації своїх продуктивних здібностей, що свідчить про визнання суспільством цінності інвестицій у людський капітал.

Наявна інформаційна база Державної служби статистики України не дозволяє виділити середній клас, оскільки за абсолютним рівнем доходів можна лише **визначити** його соціальну базу на основі аналізу структури доходів домогосподарств. Окрім того, причиною ненадійності критерію доходу для виокремлення середнього класу є поширена сьогодні додаткова зайнятість, яка нерідко є незареєстрованою, тобто “тіньовою”. Слід також зазначити, що у структурі населення України певна частина отримує достатньо високі (вищі за середні) доходи, проте не належить до середнього класу. Це представники тіньового капіталу та бізнесу, корумповані посадові особи органів державної влади, ті, хто співпрацює з кримінальними структурами тощо. Такі категорії не зацікавлені у соціально-економічній та політичній стабільності суспільства.

Власність на житло, землю, предмети довготривалого користування, засоби виробництва, іншої нерухомості виступає одним із критеріїв належності до середнього класу, і певна частина українців може буде віднесеною до даної категорії. Проте це не стосується більшості наших громадян. Зокрема, на думку В. Точиліна, досить умовно можна застосовувати критерій наявності нерухомості для визначення середнього класу в сільській місцевості з огляду на низький рівень забезпечення житла комунальними послугами – центральним опаленням, водоводами, каналізацією, природним газом, а також на відсутність у багатьох селах доріг із твердим покриттям [7, с. 137]. Що стосується володіння землею, то, по-перше, державні акти на право приватної власності видані не всім власникам земельних часток колишніх колективних сільськогосподарських підприємств, а по-друге, мізерний розмір орендної плати не дає підстав вважати її суттєвим джерелом доходів

сільських сімей.

Високий професійно-освітній рівень в Україні не гарантує для працівників більшості видів економічної діяльності належної винагороди чи навіть середнього рівня оплати праці, отримання роботи за фахом із перспективами професійного зростання. Надзвичайно низький рівень життя у більшості вітчизняних державних службовців, представників інтелігенції не дає підстав віднести їх до середнього класу, проте за природою суспільної свідомості віртуально ці групи ідентифікуються з середнім класом. Натомість у країнах із соціально зорієнтованою економікою розгалужена та диверсифікована система соціального забезпечення дозволяє віднести до середнього класу так звані “вразливі верстви населення” – пенсіонерів, інвалідів, багатодітні та неповні сім’ї.

Критерій самоідентифікації пов’язаний із уявленнями людини про її матеріальне положення та соціальний статус і помилковим припущенням, що поняття “середній клас” стосується середнього рівня життя. Внаслідок цього виникає розрив між реальною ситуацією та прагненнями більшості українців належати саме до середнього класу та поділяти його цінності. Аналіз соціальної структури сучасного українського суспільства свідчить про наявність лише невеликого прошарку (10% населення), що є підстави класифікувати як середній клас [8].

Розвинуте демократичне суспільство передбачає соціальну стратифікацію з домінуючою часткою середнього класу. Існування й відтворення останнього забезпечується механізмами громадянського суспільства. Разом з тим, ідея громадянського суспільства не може бути реалізованою без отримання у середовищі середнього класу своїх adeptів і апологетів. Таким чином, середній клас виступає активатором становлення та розвитку громадянського суспільства, яке, у свою чергу, є гарантом формування середнього класу й стимулятором високої якості людського капіталу.

Зупинимося на ще одному дискусійному питанні – структурі середнього класу. Одні науковці описують цю верству як досить однорідну сукупність, інші – як сукупність неоднорідних складових. Зміна концепції єдиного середнього класу на концепцію мультисередніх класів відбулася в час становлення постіндустріального суспільства. В якості прикладу наведемо характеристику класової структури населення США П. Фуссела (рис. 2).

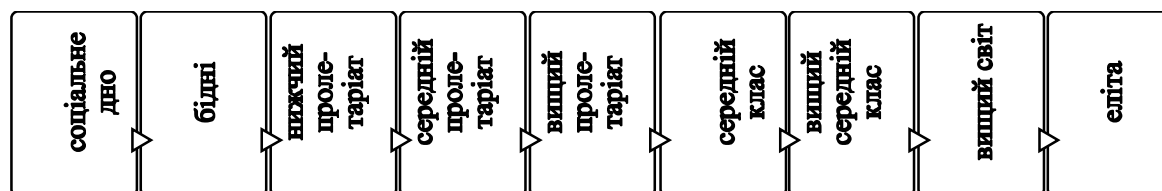

Рис. 2. Класова структура суспільства за П. Фусселом (побудовано авторами за [10])

Вищий (новий) середній клас утворюють високооплачувані працівники, зайняті, як правило, інтелектуальною працею, тобто отримувачі віддачі від інвестицій у людський капітал. Ми схилиємося до думки, що "... феномен середнього класу не підлягає класифікації за єдиною підставою. Він являє собою конгломерат великих і малих соціальних груп, які відрізняються одна від одної за інтересами" [9, с. 16].

Будучи певним медіатором суспільства, середній клас, з одного боку, замикає на собі експлуатаційний тиск представників великого капіталу, а з іншого боку, – сам експлуатує найману працю. Окрім того, на серединному положенні відображається вплив феномену аксіологічного маятника: зміщення ціннісних орієнтирів від реального людського капіталу до фіктивного людського капіталу, від святості до гріховності, від активного до фізично інертного способу життя, від ініціативності до байдужості, від покірності до непокори та ін.

Середній клас трансформаційного суспільства не може бути аналогом середнього класу розвинених країн. По-перше, в сталих суспільствах класоутворювальні ознаки – наявність певних атрибутів (рівень освіти, матеріальні статки) і статус (престиж роботи, посада тощо) – у силу щільної кореляції з ресурсами, вкладеними середнім класом у соціально-економічні процеси, по праву використовуються в емпіричних дослідженнях. Натомість у трансформаційних економіках ці ознаки і ресурси, що вкладені в соціально-економічні процеси, не проявляються як консистентні, а, відтак, їх використання у дослідницьких цілях не коректне. По-друге, для візуалізації соціальної структури розвинених країн пропонують використовувати яйцевидну форму: невеликі за чисельністю нижчий (бідні верстви) і вищий (багаті верстви) класи та численний середній клас. Стосовно транзитивних суспільств, у тому числі й України, то "їх соціальна структура швидше нагадуватиме піраміду, розширену біля основи, і яка істотно звужується до вершини" [9, с. 16].

Специфіка середнього класу в Україні полягає в тому, що він, по-перше, створювався не на базі розвитку реального виробництва, а внаслідок проведеної приватизації та доступу до бюрократичних інституцій, що здійснювали це роздержавлення, і, по-друге, є зорієнтованим переважно на обслуговування класу багатих. За результатами соціологічного опитування у межах проекту "Середній клас в Україні: життєві цінності, готовність до асоціації і просування демократичних стандартів" у вітчизняному суспільстві, окрім вищого, середнього та нижчого класів, виділено верству олігархів (іронічно "еліту"), частка якої становить 2-3% населення країни, та асоціальну (маргінальну) групу, частка якої – 3-5%. При цьому спостерігається "соціальна прірва" між представниками середнього класу і вищих верств, а ставлення до останніх радше негативне. Натомість відчуженість представників середнього класу і

нижчого класів виражена значно слабше, ставлення до бідних верств більш доброзичливе, співчутливе. Це певною мірою пояснюється правосторонньою скошеністю розподілу вітчизняного населення за розміром віддачі від залучення в економічну діяльність людського капіталу. За правосторонньої асиметрії ($A_s > 0$) середня величина перевищує значення медіани, яка, у свою чергу, більша за моду (рис. 3), тобто домінують низькі доходи і в більшій частині населення їх обсяг нижчий за середній рівень.

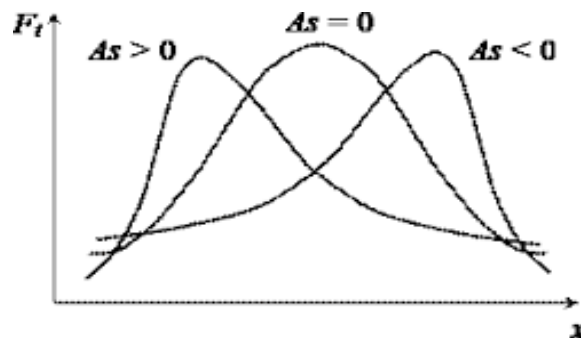

Рис. 3. Симетричний та асиметричні розподіли

Поляризацію населення за доходами, укорінення явищ "спадкової бідності" та "субкультури бідності" ми розглядаємо як загрози формуванню людського капіталу. Небезпека втрат людського капіталу посилюється удорожчанням життєво необхідних товарів і послуг. Так, за даними офіційної статистики частка витрат на охорону здоров'я у сукупних витратах вітчизняного домогосподарства протягом 2007-2014 рр. зросла на 1,1 в.п. (із 2,5% до 3,6%), а обсяг – у 3,4 раза (із 43,1 грн до 145,8 грн щомісячно). Кожна п'ята родина в Україні за потреби у 2014 р. не змогла отримати медичну допомогу, придбати ліки чи медичне приладдя. Головна причина цієї ситуації – неможливість покриття дороговартісного лікування наявними фінансовими ресурсами. Надто високу вартість як перешкоду для купівлі лікарських препаратів зазначають 92,3% домогосподарств; для придбання медичного приладдя – 96,6% домогосподарств; для відвідання лікаря – 69,7% домогосподарств; для лікування у стаціонарі – 96,0% домогосподарств; для отримання стоматологічного лікування – 96,1% домогосподарств; для проведення медичних обстежень – 91,3% домогосподарств; для здійснення лікувальних процедур – 97,6% домогосподарств. При цьому практично всі багатодітні домогосподарства відмову від послуг сфери охорони здоров'я пояснюють тільки браком коштів.

Висновки та перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Попри теоретичну неоднозначність критеріїв належності до середнього класу, він розглядається нами як активатор і як чинник розвитку людського капіталу. Вакуум, що утворився між фактичним і

фіктивним інтелектуально-інноваційним капіталом, між культурно-моральним поступом і декультуризацією й аморальністю соціуму, між суспільно позитивними й фізично інертними способами життя населення, його майновою поляризацією, слід вважати основною причиною гальмування процесу формування середнього класу в Україні. Становлення міцного прошарку середнього класу має стати системоутворюючою ідеєю економічних, політичних і соціальних перетворень у суспільстві, які сприятимуть розвитку людського капіталу. Середній клас має виступати, по-перше, основним внутрішнім інвестором держави, підтримуючи фінансовий ринок інвестиціями в державні цінні папери, страхові, пенсійні, інвестиційні фонди тощо, по-друге, потужним економічним донором, наповнюючи бюджетну систему, фінансуючи соціальні трансфери, підтримуючи соціально пасивне населення, розширюючи можливості фінансування людського потенціалу, по-третє, масовим споживачем, сприяючи формуванню масштабного внутрішнього ринку, економічному зростанню, створенню нових робочих місць і підвищенню добробуту населення. Перспективи подальших досліджень обраної тематики вбачаються в аналізованні специфіки структури і розвитку середнього класу в Україні у сучасних умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського : офіційний сайт. Автореферати дисертацій. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nbuv.gov.ua>.
2. Коляда О. В. Середній клас у трансформаційній економіці України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук за спец. 08.00.01. – Економічна теорія та історія економічної думки. – ДВНЗ “Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана” / О. В. Коляда. – Київ, 2011. – 24 с.
3. Carcredi G. On the Economic Identification of the New Middle Class // *Economy and Society*. – 1975, No 4.
4. Політика становлення середнього класу // Послання Президента країни до Верховної Ради України. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році / [Е. М. Лібанова, Н. С. Власенко, В. М. Геєць та ін.]. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2002. – С. 104-121.
5. Грицанюк В. В. Середній клас як соціальна основа формування політики централізму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук за спец. 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Львівський національний університет імені Івана Франка / В. В. Грицанюк. – Львів, 2007. – 23 с.
6. Спориш Ю. О. Стилі життя середнього класу в Україні (на прикладі великого міста) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук за спец. 22.00.03 – соціальні структури і соціальні відносини. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка / Ю. О. Спориш. – Київ, 2010. – 23 с.
7. Формування галузевих ринків України: перехідний період / [за ред. В. О. Точиліна]. – К. : Фенікс, 2004. – 332 с.
8. Чунаєв О. Формування середнього класу в Україні [Електронний ресурс] / О. Чунаєв. – Режим доступу : <http://www.politikan.com.ua>.
9. Горбань О. В. Громадянське суспільство: ідея та механізм її здійснення (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док-ра філософ. наук за спец. 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського / О. В. Горбань. – Сімферополь, 2011. – 40 с.
10. Fussel P. *Class: A Guide Through the American Status System*. Touchstone. New York: Summit Books, 1983.

REFERENCES

1. The official siti of Natsional'na biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho : “Avtoreferaty dysertatsij”, available at: <http://nbuv.gov.ua> (Accessed Mar 2016).
2. Koliada, O. V. (2011), “Serednij klas u transformatsijnij ekonomitsi Ukrainy” Ph.D. Thesis, *Ekonomiczna teoriia ta istoriia ekonomichnoi dumky*, Kyivs'kyj natsional'nyj ekonomichnyj universytet imeni Vadyma Het'mana, Kyiv, Ukraine.
3. Carcredi G. (1975), “On the Economic Identification of the New Middle Class”, *Economy and Society*, vol. 4.
4. Libanova E. M., Vlasenko N. S., and Heiets, V. M. (2002), “Polityka stanovlennia seredn'oho klasu”, *Poslannia Prezidenta krainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy. Pro vnutrishnie i zovnishnie stanovyshe Ukrainy u 2001 rotsi*, Derkomstat Ukrainy, pp. 104-121.
5. Hrytsaniuk, V. V. (2007), “Serednij klas iak sotsial'na osnova formuvannia polityky tsentryzmu” Ph.D. Thesis, *Politychni instytuty ta protsesy*, L'vivs'kyj natsional'nyj universytet imeni Ivana Franka, L'viv, Ukraine.
6. Sporysh, Yu. O. (2010), “Styli zhyttia seredn'oho klasu v Ukraini (na prykladi velykoho mista)” Ph.D. Thesis, *Sotsial'ni struktury i sotsial'ni vidnosyny*, Kyivs'kyj natsional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka, Kyiv, Ukrain.
7. Tochylin, V. O. (2004), *Formuvannia haluzevykh rynkiv Ukrainy: perekhidnyj period*, Feniks, Kyiv, Ukraine.
8. Chunaiev O. “Formuvannia seredn'oho klasu v Ukraini”, available at: <http://www.politikan.com.ua> (Accessed Mar 2016).
9. Horban', O. V. (2011), “Hromadians'ke suspil'stvo: ideia ta mekhanizm ii zdiysnennia (sotsial'no-filosofs'kyj analiz)” Ph.D. Thesis, *Sotsial'na filosofii ta filosofii istorii*, Tavrijs'kyj natsional'nyj universytet imeni V.I. Vernads'koho, Simferopol, Ukraine.

10. Fussel, P. (1983), *Class: A Guide Through the American Status System*, Summit Books, New York, USA.